

Az értekezés célkitűzése és a téma körülhatárolása

Az utóbbi időszakban a késő barokk korszak irányába – más történeti diszciplínákhoz hasonlóan – az irodalomtörténet-írás is egyre nagyobb figyelemmel fordul. Mutatja ezt az ezen témakörből merítő munkák számának jelentékeny szaporodása. Ugyanakkor az irodalomtörténeti kutatásnak még mindig erős restanciája van. A szintézisteremtésre törekvő, nagyívű áttekintések után szükségszerű, hogy a kutatás a periódusban tapasztalható „finom mozgások” regisztrálását ill. kiemelkedő személyiségek tevékenységét helyezze a vizsgálódás középpontjába.

Ez a szükségszerű nézőpontváltás az időszak katolikus prédikációirodalmának területén is megfigyelhető. Az elmúlt mintegy két évtizedben olyan alkotók és olyan művek kerültek fókuszba, akiknek és amelyeknek fontosságát bár gyakran csak klisészerű megállapításokkal, de már hosszú ideje hangoztatja a szaktudomány. Elmélyült vizsgálatokra azonban csak újabban került, kerül sor.

A késő barokk korszak igehirdetői közül Csúzy Zsigmond (?-1729) pálos szerzetes öt prédikációs kötetéből a *Zengedező síp-szó* (Pozsony, 1723.), *Evangeliumi trombita*, (Pozsony, 1724.) ill. *Kosárba rakott aprólékos morzsalék* (Pozsony, 1725.) című gyűjteményeket helyeztük a kutatás centrumába. Kortársai közül a minorita Kelemen Didák (1683–1744) *Urnapi és Sz. Antal napi preadikációk ...* (Kassa, é.n.) és *Búza fejek...* (Kassa, 1729.) ill. Bernárd Pál *Lelki beszélgetések* (Kassa, 1735.) című kiadványainak hitszónoklatait vizsgáltuk. A XVIII-XIX. század fordulóján megjelenő igehirdetői magatartás bemutatására pedig a szintén minorita Török Damaszcén (1757–1824) *Vasárnapi és ünnepnapi prédikációk: 4. szakasz* (Eger, 1805.) című kötetét emeltük ki.

A disszertáció középpontjában a késő barokk periódus prédikációirodalma, azon belül is az írásértelmezés és a retorika kapcsolatának vizsgálata áll. A munka az időszak kultúrantropológiai,

irodalomszociológiai, mentalitástörténeti, kommunikációelméleti rendszerének, ill. az előző és a következő időszakokhoz való viszonyának feltárásához szeretne hozzájárulni.

A dolgozatban tárgyalt időszak Pázmány munkásságától, a XVII. század első harmadától a XIX. század elejéig tart. Nyilvánvaló, hogy a kora újkor évtizedei során a változó történelmi és társadalmi környezet erősen átértékelte az igehirdető megszólalási pozícióját.

Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond működésének meghatározó része egyaránt a XVIII. század első harmadára esett. Arra az időszakra, amikor a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc okozta megbolydult történelmi és társadalmi körülmények után a Habsburg államhatalom berendezkedésével együtt jelentősen erősödött a katolikus egyház pozíciója. A katolikus megújulás avagy ellenreformáció nagy feladatokkal látta el a rendi élet megújításában ill. egyes területeken az újraindításban meghatározó szerepet vállaló, emellett igehirdetőként is praktizáló szerzetes papokat. A nagy lendülettel kiépített vallási intézményrendszer mellett a katolikus prédikátorok számára nem elhanyagolható mértékben a főúri mecenatúra jelentette a támaszt. Ez utóbbi kapcsán fontos megjegyezni, hogy az általunk tüzetes vizsgálat alá vetett hitszónokok patrónusai között a korabeli Magyarország legbefolyásosabb személyei közé tartozó patrónusokat találunk: Kelemen Didák segítője a Károlyi család, azon belül Károlyi Sándor, míg Csúzy Zsigmond köteteinek megjelenését Koháry István országbíró finanszírozta.

Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond számára az aktuális történelmi környezet adekvát háttérrel jelentett, hogy a katolikus egyház tanítását védett pozícióból képviselhessék. A XVIII. század végén, XIX. század elején viszont egyre nagyobb teret hódított a világias gondolkodásmód, az olvasottabb réteg körében lassan terjedtek a felvilágosodás eszméi, esetenként a vallási érdektelenség is megjelent, s mindezekkel arányosan a barokk prédikációs kultúrája visszaszorult.

A megváltozott környezetben megvalósuló igehirdetői gyakorlat szemléltetésére alkalmas a kiművelt erudícióval rendelkező, kora problémáira érzékeny, de a korábbi időszak hitszónokaihoz képest külső körülményének miatt visszhangtalanabb prédikációs életművet alkotó Török Damaszcén munkássága. Az ő idejére már a magabiztos hitképviselőt veszíteni látszik közvetlenül megmutató erejéből, s egyre inkább a hitvédelem magatartása vált jellemzővé. Török Damaszcén igehirdetői tevékenységét az teszi izgalmassá, hogy kortársaihoz – pl. Stankovátsi Leópoldhoz, Egyed Joákimhoz, Simon Mátéhoz, Gál Bernardiushoz, Kosztolány Sándorhoz, (aki Kosztolányi Dezső közeli rokona volt) – hasonlóan prédikációirodalma modellértékű. Munkásságát joggal tekinthetjük egy olyan gyakorlat megvalósításának, amely a hitszónoklatot a XVIII. század első felének túlsúfolt ornamentikájú beszéd típusából a racionálisabb nyelvhasználat és gondolatvezetés irányába viszi át.

Az alkalmazott módszerek vázolósa

A késő barokk katolikus prédikációirodalmával foglalkozó irodalomtörténeti dolgozatok egyöntetűen regisztrálják, hogy az időszak hitszónokainak túlburjánzó gondolatvezetése és túlcifrázott beszédmodora jelentős eltérést mutat Pázmány Péter kánoni értékű igehirdetésének nyelvi magatartásához képest. A disszertáció fejezeteinek egymásutánisága kiragadott, de jellemzőnek ítélt szövegek tárgyalása által azt a kora újkor során jelentkező történeti folyamatot, ívet kívánja érzékeltetni, amely a pázmányi modell barokk vonásait leginkább kiteljesítő XVIII. század eleji szerzőktől elvezet a XIX. század elejének letisztultabb műfaj- és formakezeléséhez, stílusváltozatához.

Vizsgálódás során olyan problémakörök kiemelésére törekedtünk, amelyek határozott teológiai jellegük mellett látenszen magukban hordozzák a periódus világnézeti és társadalmi változásait. A dolgozat szövegközeli elemzések, mikrofilológiai megfigyelések segítségével arra törekszik, hogy a teljesség igénye nélkül, de a legfontosabb kérdésekből sarokpontokat kiragadva a tárgyalt időszakban a teológiai gondolkodás főbb vonásait ismertesse. Jelen munka tehát pragmatikai szempontokat érvényre juttatva arra keresi a választ, hogy a prédikátor az elvont exegetikai fejtegetéseket a társadalmi hovatartozás és a műveltség területén heterogén összetételű hallgatóság számára miként működteti nyelvként. A szakirodalomban populáris barokk prédikációtípus megvalósítóiként is emlegetett Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond prédikációirodalmának jellemzője, hogy az írástelmzési eljárások és retorikai megnyilvánulások energikus együttes működtetése a befogadók azonosulására építetett, s így a nem értelmi jellegű megismerés került súlyponti helyzetbe. Ehhez képest látványos elmozdulást figyelhetünk meg Török Damaszcén hitszónoklatiban, aki a tekintélyérvek mellett – vagy inkább rovására – jóval nagyobb szerepet szánt a logikai érvelésnek, a beláttatásnak.

Mivel a tárgyalt szerzők munkássága nehezen hozzáférhető, ezért a szövegközeliség követelményének megvalósulására különösen nagy hangsúly került. A dolgozatban található idézetek sokasága az igehirdetők színes nyelviségének, leleményes bibliamagyarázatának gazdagságát kívánja illusztrálni. Egy olyan időszak nyelvi gazdagságából kívánunk ízelítőt adni, amikor a közlés információértéke és a közlés megformáltsága a korabeli esztétikai elvek mentén szorosan együtt mozgott.

A késő barokk periódus igehirdetői gyakorlatának vizsgálata során kulcsmozzanat annak felfejtése, hogy az egyes prédikátorok milyen mértékben és milyen mélységben kötődtek Pázmány prédikációirodalmához. Az 1980-as évektől megkezdődött, az utóbbi évtizedben pedig megélénkült a hitszónokok szövegszerkesztési eljárásait, a kompilációs technikáit vizsgáló kutatás. Ez rámutatott arra, hogy az érsek munkásságának szöveghagyománya megkerülhetetlen viszonyítási pontként funkcionált a XVII. végén ill. XVIII. század első harmadában tevékenykedő igehirdetők számára. Sőt – mint disszertációm utolsó fejezete szemlélteti – a „bíboros Ciceró” öröksége túlmutatott a korszakhatáron, s élénken élt a XVIII–XIX. század fordulóján is.

Az érsek munkásságát követő évtizedek hitszónokai közül Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond nemcsak életművük súlyának köszönhetően kerültek a dolgozat fókuszába, hanem azért is, mert ők ugyanannak a folyamatnak a két pólusát képviselték. A minorita szerzetes az alkalmazott teológia, a retorikai megnyilatkozások és a szövegszerűség síkján is erősen kötődik a Pázmány-hagyományhoz. A Kelemen Didák prédikációs tevékenységével foglalkozó szakirodalomban sokat méltatta, méltatja a minorita igehirdetőt, mivel gondolatvezetése átlátható és könnyen követhető, a teológiai tartalmak retorikai közvetítése pedig közérthető. Ugyanakkor a kompiláció nagy mértékű alkalmazása miatt e mögött a beszédmód mögött joggal érezzük ott a Pázmány által megvalósított modell példáját.

Ezzel szemben Csúzy csak elszórt részleteiben táplálkozik a kardinális életművéből, az attól való elkülönböződés nyilvánvaló. A pálos hitszónok jól érzékelhetően fokozottan egyéni beszédmodort alakított ki. Csúzy praktizálásával és igehirdetésével a magyar barokk egyházi próza egyik lehetséges, de tovább már nem működtethető és nem írható végpontját jelölte ki, ahogy ezt az ezzel gondolkodásmód és nyelviség tekintetében párhuzamba állítható, a XVIII. század második felében praktizáló, „vértolulásosnak” minősített prédikátor, Szaitz Leó törekvéseinek visszhangtalansága mutatja.

A kora újkor katolikus prédikációirodalmában tapasztalható elmozdulásokat ebből az aspektusból útkeresésként is értékelhetjük. Miközben a késő barokk vallásosság Kelemen Didák és Csúzy Zsigmond idején teljes fényében pompázott, már felsejlettek azok az erodáló tényezők, amelyek a század végére az egyház szerepének átértékelődéséhez vezettek. A homiletika évszázadok alatt beidegzett válaszai már érezhetően gyengülő feleletet nyújtottak azokra a dolgozatunk során is részletezett kérdésekre, mint pl. a világi szemlélet és gondolkodásmód terjedése, vagy a társadalmi szerep átértékelődésének következményeként jelentkező identitásválság.

A XVIII–XIX. fordulóján ténykedő Török Damaszcén ezekkel a tendenciákkal már nem felszín alatti áramlásként, hanem megcáfolhatatlan tényként szembesült. A régi formák és új tartalmak kontroverziájában vergődő prédikációirodalom megújulásához a mérsékelt hangütés visz közelebb, mint azt disszertációm utolsó fejezetében Török Damaszcén igehirdetését vizsgálva szemléltetni kívánom. Ez viszont metódusát tekintve a Pázmány ill. Kelemen Didák által megvalósított modellel mutat párhuzamot.

Eredmények

- 1) A disszertáció az írásértelmezés és a retorika szempontrendszerét együttesen érvényre juttatva egymásba fűzött esettanulmányok segítségével mutatta be, hogy a kora újkor prédikátorai az eltérő iskolázottságú és társadalmi helyzetű befogadók számára az elvont teológiai tanokat miként működtették nyelvként.
- 2) A dolgozat Kelemen Didák és Bernárd Pál oltáriszentségről szóló, hitvitát generáló prédikációinak vizsgálata során bizonyítani kívánta, hogy a korabeli gyakorlatban a hitvita és hitszónoklat között nem húzódik éles határ, hanem áthatások, átfedések figyelhetők meg. A tézis alátámasztása a két katolikus hitszónok számára példaként szolgáló Pázmány Péter útmutatásának elemzésével ill. a modern kommunikációelmélet vonatkozó felvetéseinek megfontolásával valósult meg. E két, egymástól időben és szemléletében távol eső nézőpont tanulságai egy irányba mutatnak, s megerősíteni látszanak, hogy a túlzottan mereven értelmezett műfaji elválasztás hangoztatása nem indokolt.
- 3) A csodálatos halfogás történetének Csúzy Zsigmond által való tárgyalása során a vizsgálat kimutatta, hogy a prédikátor milyen írásmagyarázati gyakorlatot követett. A quadriga exegetikai szabályrendszerének alkalmazása érzékelteti, hogy az igehirdető mennyire szorosan kötődött a skolasztikus teológia hagyományaihoz. Egyúttal tisztázni kívántuk azt is, hogy a pálos hitszónok mit érthetett a tipológia ill. az allegória írásmagyarázati eljárása alatt.

- 4) Ugyancsak a csodálatos halfogás történetének elemzésével a modern narratív pszichológia magyarázataival feleletet kerestünk arra, hogy a lelki vezetőként ténykedő szerzetes pap miként próbálta a mindennapos pasztoráció során tapasztalható kudarcélményt felszámolni. Vizsgáltuk, hogy Csúzy Zsigmond a sikertelenségek ellenére miként próbálta megőrizni hivatásbeli önazonosságának tudatát.
- 5) A kutatás során felvázoltuk, hogy Csúzy Zsigmond eszkatologikus távlatból miként tekintette a világtörténelmi időt ill. mindez hogyan tükröződik az egyéni lét üdvtörténetében. Külön figyelmet fordítottunk a kert-motívum figurális és allegorikus értelmezésére, mely során a pálos igehirdető szerint az isteni gondoskodás végítélet előtti utolsó megvalósulása a „mostani vitézkedő Anyaszentegyház”.
- 6) Szintén az eszkatologikus távlat aspektusa miatt vetettük vizsgálat alá, hogy miért töltött be olyan meghatározó szerepet Csúzy Zsigmond beszédeiben az ősbűn értelmezése.
- 7) A keresztáldozat üdvtörténelmi fordulópontjának Csúzy Zsigmond prédikációiban való ábrázolása kapcsán művelődéstörténelmi, ikonográfiai analógiák segítségével kimutattuk, hogy a pálos hitszónok teológiai gondolkodására és beszédvezetésére erős hatást tett a középkori skolasztikus teológia. Egyúttal rámutattunk arra is, hogy a szerzetes pap tevékenysége mennyiben mutat párhuzamot a népi vallásosság apokrif mozzanataival, és miként előlegezte meg, milyen mértékben segítette a népi vallásosság egyes kultuszainak kiteljesedését.

- 8) Török Damascén prédikációirodalmának vizsgálatával rámutattunk arra, hogy a XIX. század végére átértékelődött a hitszónoklat társadalmi szerepe, s ez magával hozta az igehirdetés beszédmodorának, érvrendszerének megváltozását is. A megváltozott történelmi környezet hatására a prédikáció a késő barokk túldíszített nyelvisége után „beilleszkedett” a műfajok XVIII. század utolsó harmadában megfigyelhető „klasszicizálódásába”. A „klasszicizálódás” irányába mutat az is, hogy Török Damascén hitszónoki tevékenysége mintegy az imitáció követelményét beteljesítve mind nyelvi megformáltságában, mind pedig letisztult gondolatvezetésében a nagy előd, Pázmány Péter igehirdetői gyakorlatát idézi.

Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Tanulmányok

2009. *A pasztorációs (el)hívás és (ön)azonosság Csúzy Zsigmond prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2009/1, 44–66.
2008. *Találkozhatott-e Koháry István és Zrínyi Miklós?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008/2, 208–211.
2008. *A Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetősége Kelemen Didák és Bernárd Pál munkáiban = Publicationes Universitatis Miskolcensis: Tanulmányok Kelemen Didák Tiszteletére, a 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, 127–139.
2007. *A barokk líra jegyei Koháry István költészetében = In honorem Margócsy Klára*, szerk. KARÁDI Zsolt, Nyíregyháza, 2007, 95–106.
2007. *A prédikáció műfajának „klasszicizálódása”: Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond és Török Damascén prédikációiról*, Egyháztörténeti Szemle, 2007/1, 79–108.
2002. *Csúzy Zsigmond prédikátor a történelmi és egyéni időről*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2002/4, 406–421.

Recenziók

2008. CSORBA Dávid, *„A sovány lelkeket meg-szépíteni”: Debreceni prédikátorok (1657-1711)*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/3, 93–100.
2007. MOLNÁR Antal *Mezőváros és katolicizmus: Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2007/6, 674–680.

- 2007.** JÁNOS István *Századok öröksége: Tanulmányok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye szellemi múltjából*, Pedagógiai Műhely, 2007/1, 119-121.
- 2006.** *Mezőváros, reformáció és irodalom (16-18. század)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006/5, 567-562.
- 2005.** KNAPP Éva, TÜSKÉS GÁBOR *Az egyházi irodalom műfajai a 17-18. században*, Könyv és Könyvtár 2004, 359-365.

További publikációk

Tanulmányok

- 2008.** *Különper a Különvélemény előtt: Földessy Gyula és Babits Mihály Ady-polémiaja az 1920-as évek elején*, Pedagógiai Műhely, 2008/4, 21–28.
- 2008.** *Czóbel Minka és Henrik Ibsen üzenetváltása: A Czóbel Minka levelezés feltáratlan forrásaiból = „Jövőm emléke, múltamnak árnya”: In memoriam Czóbel Minka (Modus Hodiernus 1)*, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, 43–58.
- 2007.** *Embertelenség az emberben: Móricz Zsigmond Szegény emberek c. novellájáról*, Pedagógiai Műhely, 2007/2, 47–51.

Kötet szerkesztése

- 2010.** *„Nyugat csapatjának keleti zászlója”: Tanulmányok a Nyugat kelet-magyarországi kötődéseiről (Modus Hodiernus 2)*, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza
- 2010.** *Társasági Tükör – A nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület IV. évkönyve*, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza (János Istvánnal együtt)
- 2008.** *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”: In memoriam Czóbel Minka (Modus Hodiernus 1)*, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza
- 2008.** *Társasági Tükör – A nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület III. évkönyve*, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza (János Istvánnal együtt)